

1. Introducció

Aquesta obra, és el resultat de l'adaptació del treball final de màster presentat el mes de juliol de 2015 al tribunal format per docents de la Universitat de Lleida i de la Universitat Autònoma de Barcelona. També s'hi inclouen els resultats de les intervencions arqueològiques realitzades al castell de Puig-reig entre els anys 2014 i 2015 dirigides pel mateix autor i sota la supervisió del Servei de Patrimoni Arquitectònic Local de la Diputació de Barcelona.

L'elecció d'aquest tema respon a una sèrie de motivacions. En primer lloc, la relació de proximitat que em permet conèixer millor un dels elements patrimonials històrics del municipi de Puig-reig al haver-hi nascut i viscut tota la vida; en segon lloc, la voluntat de donar a conèixer i difondre la història del poble, especialment als veïns de la població; en tercer lloc, la predisposició de l'ajuntament a ajudar en tot el necessari a la realització d'aquest estudi, i en darrer lloc, però no per això menys important, ajudar a l'associació cultural “Templers de Puig-reig”, de constitució recent, a conèixer millor la realitat medieval del municipi. Aquesta suma d'elements, em van encoratjar a realitzar aquesta tasca.

Fins fa unes dècades, no s'havia posat en valor la història medieval del municipi, va ser a partir dels anys 80 amb

l'arribada dels primers estudis científics, i, sobretot, amb l'aparició de diversos grups de persones motivades per descobrir el passat del municipi, que s'ha obert un gran camp d'exploració i l'interès pel tema ha anat en augment. Aquest treball vol ajudar a fer un pas més en aquest sentit, de valorar, dignificar i divulgar el passat medieval del poble de Puig-reig, un dels més interessants de la comarca i un cas únic a Catalunya.

La història del poble de Puig-reig, està marcada per cinc períodes molt ben diferenciats¹, corresponents als cinc dominis senyoriais que es van succeir: el domini comtal, el del Temple de Salomó, el de l'Arquebisbe de Tarragona Arnau Cescomes, el de l'Orde de l'Hospital de Sant Joan de Jerusalem i, finalment, el municipal, que arriba fins a dia d'avui. El tema central del treball serà la història del castell de Puig-reig, centrada sobretot en l'època templera (1231-1307), i les seves etapes directament anterior i posterior. En alguns punts del treball ens allunyarem de la realitat local per tal de tenir una visió més àmplia, és a dir, un context general del període del qual parlem, per així entendre millor que és el que passa a Puig-reig.

1.1 Agraïments

Aquest treball no hagués estat possible sense l'esforç i la constància de moltes persones, dedicades directa o indirectament, a treballar per la conservació i divulgació del patrimoni del poble de Puig-reig. En especial, agrair a l'Associació Cultural Templers de Puig-reig la seva tasca, sense la qual, molts dels habitants o visitants del

1 Aquesta distinció va ser utilitzada per Teresa Macià en l'estudi que va realitzar sobre el Pont de Periques l'any 1996

municipi, no haurien pres contacte amb una realitat històrica, que forma part de la gènesi i la idiosincràsia del poble. Puig-reig, tot i haver viscut el seu gran creixement poblacional amb la revolució industrial a finals del segle XIX, segueix conservant per tots els racons del terme mostres importants d'aquest llegat, en forma de cases, esglésies, ermites i castells.

També agrair molt especialment la tasca que l'equip de govern municipal ha desenvolupat en aquest sentit durant els darrers anys, alcalde i regidors, molt especialment al Dídac Flores, regidor i a la vegada president de l'associació abans esmentada. També als treballadors de l'ajuntament, jardineres, brigada, personal dels plans d'ocupació i tècnics municipals, per fer-me tant fàcil la feina.

Agrair a professors i companys del màster en identitat europea medieval, malgrat la distància hem aconseguit fer pinya, i gràcies a això, les trobades, tot i que han estat curtes, han resultat molt profitoses i intenses, gràcies a la vostra constància i bon humor, la feina s'ha fet molt més planera.

A la família, amics i especialment a la Meritxell, la seva paciència, suport i consell, que han estat fonamentals.

Finalment, però no per això menys importants, gràcies a l'Antoni Virgili i a l'Albert López-Mullor, per ser uns grans mestres i a la vegada grans persones. Valoro molt especialment la seva experiència i capacitat per fer entendre i resoldre els dubtes que anaven apareixent durant la realització d'aquesta tasca.

2. Objectiu del treball i mètode

L'objectiu principal d'aquesta obra és fer una aproximació, el més detallada possible, a la història del castell de Puig-reig. Per aconseguir-ho s'han utilitzat tots els recursos a l'abast: la documentació escrita original, els treballs realitzats per altres historiadors que han tractat el tema, i la recerca arqueològica portada a terme en les campanyes 2014-2015, al mateix castell.

Així tractarem de posar en ordre tot allò que s'ha dit i escrit sobre la història del castell de Puig-reig i el seu terme, treure a la llum possibles contradiccions, i intentar oferir un discurs coherent per tal d'oferir una bona base de treball per a futurs estudis. Cal ser conscients, que alguns dubtes no els podem resoldre, però a la vegada, volem ser atrevits i proposar hipòtesis realistes, sempre i quan les dades històriques i arqueològiques ho permetin.

2.1 Situació i descripció del Castell de Puig-reig

El castell de Puig-reig es troba al sud-est del nucli urbà de Puig-reig (Berguedà). Durant l'Edat Mitjana, el territori formava part dels feus de la casa vescomtal de Berguedà. A partir de mitjan segle XX, es va iniciar una important urbanització de l'entorn, amb la construcció de la nova església parroquial i el nou cementiri, i s'hi van anar construir diferents habitatges que van modificar la

imatge de l'entorn.

El municipi de Puig-reig va viure un important creixement poblacional amb l'arribada de la industrialització i amb la construcció de les set colònies tèxtils que s'hi instal·laren seguint el curs del riu Llobregat². Així, dels 786 habitants que tenia l'any 1857 va passar a 6.279 l'any 1960. Amb la crisi del tèxtil de l'últim terç del segle XX la població va disminuir fins a establir-se en els 4.167 censats, l'any 2015³.

El castell està situat a una altitud de 482 metres sobre el nivell del mar, en un petit turó sobre el Llobregat, que al seu pas per Puig-reig fa un meandre de 90 graus. El fort pendent existent entre el turó del castell i el curs del riu facilitaria la protecció de l'assentament ja que, amb la zona nord-est defensada de forma natural, tan sols era necessari construir una fortificació per a assegurar l'entrada sud-oest. Del sistema de muralles del castell encara en resten visibles diversos trams de les tres línies documentades que l'envoltaven. La primera protegia el recinte sobirà, la segona els espais jussans i la tercera encerclava el barri construït a la zona de l'església de Sant Martí.

Per arribar al castell cal prendre la carretera C-16, tant si s'hi accedeix venint de Berga com de Manresa, fins arribar al nucli de Puig-reig. Un cop a l'interior, s'ha de

2 Les colònies industrials de Puig-reig formen part de la concentració més important de colònies industrials de Catalunya, situades entre la ciutat de Berga i el poble de Balsareny. En 30 kilòmetres de riu hi hagueren 18 colònies, una concentració única al món.

3 Informació de l'IDESCAT (Institut d'Estadística de Catalunya)

prendre el carrer Verdaguer⁴ i, tot seguit, el carrer de l'Església fins a arribar al recinte del castell. També s'hi pot accedir des del carrer Guillem de Berguedà en cas de venir des del barri de les Abelles.

2.2 Anàlisi de la documentació

Els documents originals que esmenten el castell de Puig-reig en època templera es troben majoritàriament dipositats a l'Arxiu de la Corona d'Aragó (ACA), dins el fons de cancelleria reial d'època de Jaume I. Per a la realització d'aquest treball han resultat especialment interessants els que fan referència a la formació del patrimoni durant les primeres dècades de domini templer sobre el castell de Puig-reig (1240-1270). La majoria foren signats pel Comanador del Temple Ramon de Vilanova.

L'estat de conservació dels documents originals és, en general, força bo, i en bona mesura han estat digitalitzats. Malgrat tot, l'accés a la documentació, segueix restringit a la presència física. Del conjunt, molt pocs es poden consultar a través de la xarxa, fet que alenteix la tasca de la recerca. La major part de la documentació d'època hospitalera es conserva en la secció Gran Priorat de Catalunya de l'Orde de Sant Joan de Jerusalem (armari III), juntament amb la documentació de Cervera i l'Ametlla, on hi trobem llibres i també pergamins.

Aquesta documentació és bàsica per a assolir un dels objectius del treball: realitzar una aproximació a l'extensió territorial del terme de Puig-reig en època templera i també per a conèixer la realitat d'aquest terme

4 A Puig-reig és conegut popularment com a “carrer del llegum”

en època hospitalera, base de l'actual municipi.

2.3 Estat de la qüestió

Les primeres aproximacions modernes a la història del terme de Puig-reig a l'edat mitjana es van dur a terme a la dècada dels 80 del segle passat. L'interès creixent per descobrir el passat va portar a un grup d'historiadors i aficionats a l'estudi de la història a fundar "l'Àmbit de recerques del Berguedà", que poc després començaria a editar la revista "l'Erol", encara activa i de publicació trimestral. És en aquesta revista, i, sobretot en els articles de la historiadora Rosa Serra i Rotés, on es comencen a situar les bases per a futurs estudis sobre la història del castell de Puig-reig. La mateixa autora va publicar, el 1982, el llibre "Aproximació a la història de Puig-reig", que seria fonamental per a la publicació, el 1985, del volum dedicat al Berguedà de "La Catalunya Romànica".

A partir d'aquests estudis s'han publicat altres articles i capítols de llibres dedicats a moments i processos concrets de la història medieval de Puig-reig, però, fins ara no s'ha fet cap síntesi del que s'ha escrit, per tal de constituir una bona base per a estudis futurs. Tampoc s'ha incidit en moments clau d'aquesta història, sobretot pel que fa a la formació del patrimoni templer, quan la comanda ja ha estat constituïda, o en l'època de domini de la família Cescomes.

3. Estudi documental i bibliogràfic (segles VIII-XII)

3.1 Castells de frontera (segles VIII-X)

Entre els segles V-VI, els visigots establiren el seu domini sobre les terres berguedanes a nivell polític i religiós, i és aleshores quan es constitueixen les diòcesis d'Urgell i Osona, i, al Berguedà, es funden les esglésies de Sant Vicenç d'Obiols (Avià) o Sant Llorenç (Guardiola): de fet, a Obiols es trobà una moneda visigoda del rei Egica⁵, que regnà a finals del s.VII.

La ocupació de les tropes àrabs i berebers de principis del segle VIII sembla que no trencà les formes de vida religiosa i social de la societat del Berguedà. Un bon exemple és la continuïtat dels assentaments religiosos abans esmentats, com Obiols o Sant Llorenç.

Així doncs, la suposada despoblació causada per presència islàmica no seria tal, sinó que el posterior augment demogràfic que es viurà entre mitjan segle IX i durant el segle X, quan s'estabilitzarà el domini comtal sobre el territori, contrastarà amb els segles immediatament anteriors.

La desfeta dels exèrcits islàmics a Poitiers el 732 davant els exèrcits francs, dirigits per l'avi de Carlemany, Carles

5 Aquesta moneda, encunyada a Ispalis (Sevilla), entre els anys 687 i 695, es conserva al museu d'Arqueologia de Catalunya. Va ser trobada durant l'excavació que el Servei de Catalogació i Conservació de Monuments (SCCM) de la Diputació de Barcelona va executar durant la restauració del temple entre el 1959 i el 1962.

Martell, anà seguida d'una progressiva recuperació del nord dels Pirineus per part dels exèrcits francs. Així, el 759 capitulà Narbona, i poc després, Girona, quan el 785 s'oferí a Carlemany juntament amb la seva àrea d'influència: els futurs comtats de Vallespir, Besalú, Peralada i Empúries. Poc després, el 789 l'Urgell i la Cerdanya repetiren la iniciativa gironina (Salrach, 1978).

La Catalunya vella, no trigaria a convertir-se en zona de confluència entre les formacions socials islàmica i cristiana. Durant cent anys, francs, musulmans i hispanogots lluitaren en aquesta terra i se'n disputaren el govern. La pèrdua de terres provocà la reacció musulmana motivant l'expedició d'Abd al-Malik contra Girona i Narbona el 793, una expedició la finalitat de la qual (segons Salrach) era el càstig i fer botí, que es repetirà el 796. És per això, i davant d'aquesta situació, que Carlemany decideix continuar les conquestes al sud dels Pirineus amb la finalitat de defensar el seu territori de les invasions musulmanes, creant, l'anomenada posteriorment pels historiadors, Marca Hispànica.

Probablement per aquest motiu en una assemblea celebrada a Tolosa l'any 798, Carlemany decidí donar un pas més i emprendre la conquesta de Barcelona. La direcció de les operacions l'encarregà al seu fill Lluís d'Aquitània, i Barcelona fou presa l'any 801, assolint el domini fins la línia Llobregat-Cardener. L'organització d'aquest nou districte fronterer, es governarà a partir de comtats, al capdavant dels quals va posar homes de confiança amb el títol de comtes. Els comtes, com a delegats dels monarques, concentraven a les seves mans funcions militars, judicials i fiscals, així com el manteniment de l'orde públic (Salrach 2004: 191).

Una de les primeres mesures del nou ordre ja afectà al Berguedà, quan Lluís encarregà al comte Borrell, que en aquell moment governava l'Urgell i la Cerdanya, l'ocupació de les places fortes de Casserres⁶, Osona i Cardona (Serra 1982: 14).

A part d'aquestes tres places fortes, s'anà teixint una xarxa de petites fortaleses per unir aquests punts estratègics i, a finals del segle VIII, s'havia constituït una línia fortificada de torres senzilles de fusta, de planta circular, per protegir les vies de comunicació; aquestes torres de fusta foren el precedent de les torres mestres dels castells posteriors (Riu 1962: 34-39).

L'administració de la Catalunya carolíngia s'organitzarà en forma de *pagus* i comtats. Segons alguns historiadors com ara P.Bonassie (1979:150); el comtat té l'origen en el *pagus* tardo-romà, i el defineix com una unitat natural, ja que la seva configuració és imposada pel relleu i perquè els seus habitants s'adapten fàcilment a aquesta circumscripció.

Per mantenir-se, el comte donava als vicaris un lot de terres en “benefici”, d'aquesta manera el comte s'assegurava el control administratiu de totes les seves possessions. El terme del castell solia englobar també grans extensions de terres, propietats de pagesos que hi vivien i les treballaven, així el castell, amb el temps, esdevindria un castell termenat, base de la circumscripció

6 El *castrum-serres* que s'esmenta en el document de l'any 798, sembla clar, i així ho defensen la majoria de medievalistes, que es tractava de Casserres de Berguedà, i no pas altres topònims homònims, com per exemple d'Osona, on segles després s'edificarà el monestir de Sant Pere de Casserres.

administrativa de Catalunya en els segles següents.

Les fortificacions, primer de fusta, eren construccions amb una clara finalitat militar, però també passaven a ser el centre administratiu del comte a cada districte. En cada castell, el vicari s'encarregava de l'administració dels diferents nuclis de població; sovint els mateixos castells es varen convertir en punts aglutinadors de poblament.

El castell de Puig-reig servia de contacte directe amb les fortaleses veïnes, sobretot amb el castell de Balsareny, a uns 10 kilòmetres al sud. El castell ocupava la part més elevada del turó de Puig-reig, a uns 480 metres sobre el nivell del mar.

Malgrat l'ocupació cristiana de l'any 798, entre els anys 826-827, se succeïren les incursions sarraïnes després de la sublevació d'Aissó, que es revoltà contra les autoritats franques des de la plana de Vic, d'on atacava i saquejava les comarques veïnes. Segons Abadal, Aissó, lloctinent del comte Berà de Barcelona, va liderar una campanya goticista i anti-franca, amb voluntat de recuperar la situació política anterior a la conquesta franca, i potser fins i tot musulmana. El problema és que la majoria de comtes no secundaren aquesta revolta i Bernat de Septimània s'erigí, aleshores, com a màxim defensor dels interessos de l'alta política carolíngia a Hispània.

Malgrat tot, les terres de la Catalunya central, les més properes a la plana de Vic, van ser saquejades pels rebels, iniciant-se un període de lluites i inseguretat, raó per la qual haurien de ser recuperades més endavant. Aquest fet explica en part el gran interval cronològic entre l'ordre de Lluís el Pietós de fortificar Casserres l'any 798, amb la primera notícia d'un castell a la zona: el de Merlès, l'any

893, gairebé un segle més tard.

Després d'aquesta sèrie de revoltes, es comencen a fundar esglésies al nord del Berguedà. La primera, data de l'any 830, Sant Salvador de la Vedella; poc després es consagra l'església de Lillet (833), però caldrà esperar al final d'una nova onada d'expedicions sarraïnes per a veure una continuació de noves fundacions.

Les expedicions andalusines es repetiren entre l'any 841 i 842, quan l'emir Abd al-Rahman II envià un gran exèrcit a la Marca Hispànica i saquejà Girona i les terres de la Catalunya central, però no pogué entrar a la Cerdanya a causa de la forta resistència que oposà el comte Sunifred, fill de Bel·ló de Carcassona. Precisament, dels anys del comte Sunifred (834-848), en tenim algunes notícies documentals, especialment interessants per part àrab, on s'explica la lluita de l'exèrcit musulmà contra el comte, aprofitant el corredor desguarnit de la Catalunya central, però els seus intents d'entrar a la Cerdanya foren aturats pel comte l'any 840-841 (Salrach 2004: 124).

Tot i això, les expedicions es repetiren el 845-846, 850-851 i el 856-857, dirigides des de Còrdova, Lleida i Balaguer. Segons J. Camprubí, aquests fets indiquen la presència franca en algunes zones de l'alt Berguedà el segle IX, però no significa que el seu control fos plenament assolit ni que estigués consolidat. De fet, durant els anys centrals d'aquest segle el domini al sud de l'actual serra del Cadí serà de difícil consolidació (Camprubí 2006). D'altra banda, els recents estudis realitzats en indrets com Sant Pere de Madrona, Sant Llorenç prop Bagà o Sant Vicenç d'Obiols realitzats per l'SPAL (Servei de Patrimoni Arquitectònic Local) de la

Diputació de Barcelona, constaten l'existència d'un poblament continuat al llarg dels segles VII, VIII i IX al Berguedà. Per tant, encara que el control comtal fos de difícil consolidació, les formes de vida de la població no es veïen massa afectades per les lluites i conflictes que es van produir.

El 856, comencem a trobar documentades aprisions a Borredà, i el 857 es consagra l'església de Saldes; pocs anys després, entrats al darrer terç del segle IX, gràcies a que es comença a estabilitzar la situació política, les noves fundacions al sud del Cadí s'acceleren, i sobretot quan el comte Guifré, fill de Sunifred de Cerdanya, accedeix al govern dels comtats d'Urgell i Cerdanya (870), Barcelona i Girona, moment en què s'incidí amb fermesa en assegurar el control de la zona davant els sarraïns (Serra 1982: 23). Aquest fet es pot constatar en les nombroses consagracions d'esglésies que tingueren lloc en aquesta època, les darreres dècades del segle IX i les primeres del X.

Ramon d'Abadal (2011:89), creu que el propi Guifré feu construir les viles d'Avià, Puig-reig, Serrateix o Sorba, degut a la urgent necessitat d'ocupar les terres del Bages i Montserrat per a lligar-les amb Cardona⁷.

Els habitants que s'establiren en aquestes terres ho feren a través del sistema de l'aprisió, molt utilitzat en la Catalunya dels s. IX i X, el que donà origen a un tipus de propietat petita i lliure anomenada alou en que els pagesos pagaven impostos al comte per aquestes terres

7 Cardona es tractava d'un indret clau a controlar ja des d'època ibèrica, gràcies a la seva muntanya de sal, que proporcionava un element indispensable per a la conservació d'aliments

que cultivaven (P.Bonassie, 1976). Al costat d'aquests alous hi havia les dominicatures, grans extensions de terra que els comtes i vicaris reservaven per al seu ús directe i que podien oferir a pagesos sense terres a mode de tinències, per les que s'havien de pagar unes rendes fixes en gra, bestiar o vi, i rendes parcials, normalment una onzena part de la collita.

Salrach (1978), utilitzant informació continguda a l'estudi d'Abadal, creà una teoria sobre l'avanç territorial i la suposada repoblació del Berguedà a finals del segle IX que textualment deia: “Per protegir tota l'operació colonitzadora, el comte Guifré, d'antuvi, degué reconstruir i repoblar el castell de Cardona i per la dreta del Llobregat, degué intentar lligar aquesta plaça forta amb les terres berguedanes tradicionalment habitades. Els nusos d'aquest lligam d'unió entre Cardona i l'Alt Berguedà foren possiblement les localitats de Serrateix, Gargallà, Sorba, Puig-reig, Montdarn, Casserres, Obiols i Avià. Puig-reig, Avià i Casserres no tindrien església, és per això que el fill de Guifré, el comte Miró, va fer-les consagrar. Abadal contempla la possibilitat de que Guifré “les hi edificà, però que després no havien estat encara consagrades”. Camprubí (2006), però, puntualitza el fet que, en vida de Guifré, cap d'aquests indrets es tenen en especial consideració ni apareixen documentats, també ressalta el fet que Salrach no té en compte altres enclavaments, com l'Espunyola o Merola, per justificar aquesta hipòtesi.

En qualsevol cas, el més probable és que Guifré volgués assegurar l'estabilitat en el domini de Cardona com a castell de frontera i l'explotació de sal, tal i com ho seguirien fent el seus descendents.